

SZEMLE

Haiman György: Nicholas Kis, a Hungarian Punch-Cutter and Printer. Bibliography compiled by Elizabeth SOLTÉSZ. Budapest 1983, Akadémiai Kiadó. 451 l. + 9 melléklet. — Társkiadó: Jack W. Stauffacher és John Howell-Books, San Francisco.

Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipográfus élete, műve betűinek, nyomtatványainak tükrében című könyvében Haiman György 1972-ben jelentette meg e fontos témáról kutatásainak eredményét, amelynek során természetesen támaszkodott a korábbi publikációkra. Míután anyanyelvünk izoláltsága gyakorlatilag hozzáférhetetlenné teszi a Kárpát-medencén kívül a magyar könyvek olvasását, Haiman munkájának angol nyelven történt megjelenését örömmel üdvözölhetjük. Fontos ez, hiszen Tótfalusi tevékenysége — mindenképp az amszterdami betűmetszése — egyértelműen és tagadhatatlanul nemzetközi jelentőségű. Így valóban fontos volt, hogy a hazai szakember összefoglalója Tótfalusirol végre nyelvi nehézség nélkül gyakorlatilag immár minden érdeklődő számára hozzáférhetővé váljék.

A magyar könyvtörténet szempontjából ennek az igen jelentős munkának első kiadását Varjas Béla e folyóirat hasábjain még annak idején külön tanulmányban mutatta be (1974. 222—231.). Ennek tudható be, hogy a második kiadás jelenlegi ismertetése a magyar nyelvűhöz viszonyított bemutatására szorítkozik. Egymásmellette rakva a két kötetet ezeknek szinte csak a mérete azonos: mind terjedelmében, mind szerkezetében, mind szövegében igen sok és igen jelentős eltérés állapítható meg. A különbségek mind megannyi igazítást, bővítést, pontosítást stb. jelentenek a gondos érlelés egyértelmű eredményeként. A két kötet között eltelt több mint egy évtized során ugyanis Haiman minden új nyomnak és adatnak utánanézett, és azokat kiértékelés után bedolgozta munkájába. A gondolatébresztő szempontok közül ki kell

említeni a Kolozsvárott élő Jakó Zsigmond kitűnő könyvét (*Erdélyi fénys. Misztófalusi Kis Miklós öröksége*. Bukarest 1974. — vö. Magy. Könyvszemle 1975. 103—104), aki mindennekeelőtt az erdélyi források alapján tisztázott számos kérdést, ami Tótfalusival összefügg. Ugyancsak fontos Tótfalusi grúz betűmintalapja, amelyet szerencsés kézzel Dán Róbert talált meg 1980 év nyarán Amszterdamban (Magy. Könyvszemle 1980. 396—398.). Ez utóbbi kiértékelésére is sor kerülhetett függetlenül Haiman új könyvében (415—437.).

Mindezek után állítható, hogy Haiman munkájának angol nyelvű kiadása szinte önálló, új műnek tekinthető. Ennek illusztrálására álljon itt néhány számszerű adat. A könyv terjedelme a korábbi 317 lapról — közel a felével — 451 lapra nőtt, jóllehet a tipográfiai kivitel azonos és az angol nyelv tömörebb a magyarnál. Az első kiadás 99 szövegközi képe helyett a másodikban 159 található. De még az első pillantásra azonosnak tűnő ábrákon belül is számos — nem ritkán igen jelentős — kiegészítés tapasztalható. Így a korábbi 52. ábra tíz iniciáléja helyett most a 101. ábrán húsz, de hasonló megkettőzés tapasztalható a régi 52. és az új 100. ábrák között is. A színes tábláknál is észlelhető a változtatás és igazítás szándéka. A nyolc tábla száma — nyilván költséges volta miatt — aligha volt szaporítható, de ugyanazokról a kötetekről; némegyszer (pl. II, IV.) új felvétel készült, másrészt nagyítással, ill. kisebbitéssel nagyjából azonos méretre kerültek a korabeli kötések reprodukciói. (Más kérdés, hogy feltétlenül helyese-e a különböző formátumú köteteket — pl. 4° = VII, 8° = VIII, 12° = IV. — szinte mm-re azonos méretre hozni. Úgy tűnik, hogy inkább a rendelkezésre álló felület esztétikailag minél vonzóbb kihasználása volt a törekvés, semmint az eredetinek méretében is történő megközelítése.) Csak örülni lehet, hogy a nagyméretű mellékletek száma is hatról kilencre nőtt, és az egyetlen kihagyott (a korábbi VI.) most

— bár kicsinyítve — a kötet belsejében azért megtalálható (az új 61, 80. és 84. ábra).

Az illusztrációknak most előadott mennyiségi és minőségi fejlődése érvényes a szövegre is. Itt természetesen nem lehet és nem is szabad az azonos és eltérő, ill. az új szöveg sorszámaival érvelni. Már az első belelapozással megállapítható, amit azután a behatóbb tanulmányozás csak megerősít, hogy Haiman nem sajnálta a fáradságot, ha új szempontok, ill. adatok beépítését tartotta szükségesnek. Egészen új fejezetek kerültek bele az új kiadásba, míg máskor a korábbi néhány mondat, most részletes és alapos kibontásra került. Az új szöveg egy részét az is indokolta és jogosulttá tette, hogy az angol nyelvű kiadás olvasóinak több olyan korabeli, magyar sajátosság magyarázására volt szükség (pl. Partium), ami a magyar közönségnek felesleges volt. Csak dicsérni lehet Haiman mindenre kiterjedő gondosságát, hogy az ilyen — sokak számára talán jelentéktelennek tűnő, de valójában fontos — szempontokra is ügyelt.

Szükségesnek tűnik a magyar kötetet már jól ismerők számára felhívni a figyelmet az angol kiadás néhány olyan részére, amelyek vagy egészen újat, vagy lényeges szempontok szerint átdolgozott formában tartalmazzák a szerző megállapításait. Ezek közé tartozik a Tótfalusi-kérdés és annak irodalmának áttekintése (17—19.), Tótfalusi életútja (20—32.), a barokk betű és Tótfalusi (33—40.), a Tótfalusi—Janson vita (135—143.), Tótfalusi öröksége (203—212.). Egy mondat erejéig még ennél a legutóbb említett fejezetnél maradván, igazán tiszteletreméltó az a buzgalom, amellyel Haiman a 17. századi nagy betűművész iránti őszinte megbecsülése által hajtva, e század korábbi évtizedeiből a különböző angol, német és amerikai cégek által öntött betűkről kimutatta, hogy azok lényegében Tótfalusi alkotásai.

A szöveg és az illusztrációk mellett természetesen a kísérő apparátus átdolgozására is sor került. Így jól áttekinthető összeítést kapott a kötetben rövidítéssel idézett irodalom (10—14.), valamint Tótfalusi betűtípusai méret szerint csoportosítva (15.). (Ezzel kapcsolatban a mostani recenzió szerzője csupán megismételheti, amit Varjas egy évtizeddel korábban írt: „Vitatatható, hogy a Didot-féle pontrendszer elterjedése előtt helyes-e ennek mértékegységként való használata a típusvizsgálatokban.”) Természetesen kiegészítésre került Tótfalusi nyomtatványainak bibliográfiája is, ez alkalommal ugyancsak Soltész Zoltán gondozásában. A korábban 97 tételt tartalmazó összeállítás most további hét

újjal gyarapodott, amelyek az időrenden belül betűjellel megkülönböztetett sorszámozást kaptak. Előkerült a MTA Könyvtárából egy korábban csak irodalmi utalás alapján ismert nyomtatvány, amely régebben a 8. számot viselte, most pedig a 14. számot kapta. Ezzel a fenti két sorszám között a bibliográfia a két kiadásban egymáshoz viszonyítva eltolódott, amire a jövőben majd a bibliográfiai hivatkozások során ügyelniük kell a szakíróknak.

Különös figyelmet érdemel a 47. számot viselő Tótfalusi-féle *Síralmas panasza* (RMK. I. 1505.), amelynek a budapesti és kolozsvári példány közötti eltérésre Szabó Géza figyelt fel (Bogáti Fazekas Miklós: *Magyar zsoltár*. Bp. 1979. 270.). Kiderült, hogy Tótfalusi az egész munkát két alkalommal végig más szedésben készítette el, ezért tehát két különböző kiadásról van szó. Ez a külföldön már a 16. század tízes éveinek végétől folytatott gyakorlat tehát nálunk is tettenérhető. Sajnos, az ilyen sorról sorra történt utánszedés felismerése ugyanabból a nyomdából nem könnyű feladat, hiszen egyedül a 17. század végéig nyomtatott mintegy 5500 különféle hazai kiadványokból kb. 25—30 000 példány maradt fenn. Ezek egymással történő összevetése rendkívül nagy munkát igényelne. A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* e nevezésű vállalkozás során igyekeztünk a különböző példányok között fennálló eltérések felismerését legalább valamennyi címlap reprodukciójának közzétételével biztosítani. Nem is egészen eredménytelenül (vö. *Magy. Könyvszemle* 1983. 409—414.). A fenti, a 17. század utolsó évtizedéből származó példa arra int bennünket, hogy a 18. századi hazai nyomtatványok összefoglaló, új bibliográfiájánál legalább ezt az azonosítási lehetőséget továbbra is biztosítani kell. Visszatérve a hivatkozott Tótfalusi-féle kiadványra, kár hogy a két — egymás között csupán minimális eltérést mutató — kiadás két-két lapja (Facs. 47.1 és 47.3, ill. 47a.1 és 47a.3) nem kerültek most Haiman könyvében egymással szemben reprodukálásra, ami igen tanulságos lett volna. Kétségtelen ugyan, hogy ez némileg felborította volna a bibliográfia alapján sorszámozott képek rendjét, de erre máshol — helyeselhető módon — már amúgy is sor került (pl. a 6. és 9. hasonmás együtt a 225. lapon), ill. a műszaki szerkesztés erre rákényszerült (pl. az 53. hasonmás az 55. és 56. tétel között, hogy a két, egymással szemközti lapra terjedő reprodukció füzetközépre kerüljön).

Összevetve Haiman alapvető munkája két kiadásának címét azonnal szembeötlük, hogy az első a „Tótfalusi Kis”, a másik pedig a „Kis” névalakot viseli. (Rá-

adásul Jakó a „Misztótfalusi Kis” formát használta könyvében.) Haiman ezt az angolszász világban valóban igen súlyos érvvel, a rövidségre való törekvéssel meg is indokolta (20. lap 4. jegyzet). Ennek ellenére kívánatosnak látszik, hogy egy és ugyanazon személynek ne rendszeresüljön ma két különböző névalakja: egy (vagy Jakóéval kettő) a magyar és egy másik (ill. harmadik) az idegen nyelvű használatra, mert ez — különösen a témában nem túlságosan járatások számára — problémát okozhat.

Haiman új kötetét őszinte örömmel üdvözl mindenki, aki a magyar könyvtörténettel foglalkozik, hiszen ezzel nemzetközi szinten tesz immár igazságot Tótfalusi Kis Miklósnak. Az angol nyelvű könyvburkoló — igen ügyesen — tipográfiaiailag kiemelt alémmel mutatja be Tótfalust, mint „A Janson betűtípusok alkotóját”.

BORSA GEDEON

A Sárospataki Református Kollégium története. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Kiad. a Református Zsinati Iroda. Budapest, 1981. 322 l.

Tudományrendszertani szempontból az oktatási intézmények múltjára vonatkozó kutatások a neveléstudomány körébe tartoznak, de a művelődéstörténet is sokat meríthet egy-egy iskola történetét bemutató feldolgozásokból.

Az elmúlt évtizedekben kevés ilyen tárgyú mű született hazánkban, bár Kosáry Domokos, Mészáros István, Bajkó Mátyás, határainkon túl pedig Jakó Zsigmond és Fukász István összefoglaló műveikben foglalkoztak néhány magyar oktatási intézmény történetének egyes mozzanataival.

A Sárospataki Kollégium igen jelentős szerepet töltött be évszázadokon keresztül nemcsak oktatásügyünk, hanem a hazai művelődés múltjában is. (Történetét többben feldolgozták: Szombathy János: *A sárospataki főiskola története* Sárospatak 1919; Szinyei Gerzson: *A sárospataki ev. ref. főiskola története 1531–1661*. Sárospataki Lapok 1902; Marton János: *A sárospataki református főiskola története*. Sárospatak 1931.)

A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya az intézmény alapításának 450. évfordulójára jelentette meg 13 tanulmányt tartalmazó kötetét, melyben új kutatási eredményeket tettek közzé a szerzők, történelemtudományunk kiemelkedő képviselői. A kötet nem pótolhatja a még hiányzó tudományos monográfiát, de jó alapot nyújthat ennek összeállításához.

Az iskola alapítási éve körüli viták évtizedek óta dúlnak. Bebizonyosodott, hogy a hagyományos 1531-es évzsámot a modern történeti kritika napjainkban már nem fogadja el. Szimbolikus jelentősége azonban megmaradhat. (Az 1540-es évek közepétől már okiratokkal igazolható és bizonyítható a pataki protestáns iskolázás megindulása.)

Szűcs Jenő tanulmánya az alapítás körülményeiről, a 15–16. század fordulójára körüli idők sárospataki művelődéséről, arról a szellemi környezetről vázol fel jellemző képet, amelyben Kopácsi István, Dévai Bíró Mátyás és mások működhettek. Az iskola történetének első időszakát (1549–1703) Makkai László gazdag forrásanyagra támaszkodó tanulmányai mutatják be.

Bakos József, Kiváló Comenius kutatónk foglalkozik az 1650–54 közötti időszakokkal, amely a pataki kollégium történetének és egyben Comenius életének is legfontosabb időszakai. Itt született az *Orbis Pictus*, az első képes tankönyv. A helyi nyomda korlátozott lehetőségei miatt itt csak néhány lap készülhetett el belőle, a teljes művet 1658-ban Nürnbergben nyomtatták ki. A Schola Ludas, a nagy pedagógus másik jelentős munkája azonban — amely 1656-ban jelent meg először — a pataki nyomda alkotása.

A felvilágosodás hatását, a nevelési eszmény változásának okait a korabeli tananyag alapos vizsgálatát, a diákság társadalmi összetételét, a kollégium gazdálkodási rendszerét elemzi Benda Kálmán *A Kollégium története 1703–1849-ig* című tanulmányában. A tantárgytörténet mindig elhanyagolt területe volt a neveléstörténeti kutatásainknak. Éppen ezért értékes és hiányt pótló munka Koncz Sándor tanulmánya, mely az 1703 és 1849 közötti időszak filozófiai és teológiai oktatását tárgyalja.

A kiemelkedő és ismert tudósok pályaképe mellett a szerző adatai alapján lehetőség nyílik kevésbé ismert és jelentős filozófusok és teológusok munkásságának tanulmányozására is. Iskolatörténeti szempontból fontos, eddig még feltáratlan adatokat közöl Barcza József két tanulmányában, melyekből a kollégium eseménytörténetét követhetjük nyomon 1849-től az 1948-ban bekövetkezett államosításig.

Czeglé Imre írása a kollégium tudományos életéről, a publikáló „tudós tanárokról” ad képet, T. Erdélyi Ilona Erdélyi János sárospataki éveit elemzi, Hőrsik Richárd a kollégium épületeiről, Szentimrei Mihály a tudományos gyűjteményekről, Takács Béla pedig a sárospataki nyomdáról ír. A szöveganyagot gondosan összeválogatott képgyűjtemény egészíti ki.

Az értékes tanulmánykötet új adatokkal gazdagította a magyar tudomány-művelődés- és neveléstörténetet, és talán ösztönzést ad hasonló kiadványok publikálására, amelyek a jövőben a kerek évfordulóktól függetlenül is megjelenhetnek.

FEHÉR KATALIN

Magyar Herold. Forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv. Nr. 1. A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181–1981. Szerk. Kállay István. Bp. ELTE, 1984. 676 p.

Alcímével ellentétben a kötetet csak *Kumorovitz Emlékkönyv*-ként fogják emlegetni. Tanítványai, munkatársai tisztelegtek Kumorovitz L. Bernát professzor egyetemi oktató tevékenységének fél évszázados évfordulója alkalmából, közreadva a „800 éves a magyar hivatali írásbeliség” c. konferencián elhangzott előadásait. A hazai medievisztika e kiemelkedő művelője az eltelt ötven év alatt (1934–1984) fél-százánál is több publikációban tárta fel a középkori hazai írásbeliséget, oklevelezesi gyakorlatot, miközben a Magyar Könyvszemlében is jelent meg közleménye II. Ulászló levélváltásáról Mátyás Firenzében hátramaradt Corvinái ügyében — (1956, 294–296.).

A tanulmányok az írásbeliség fogalmát Hajnal István felfogását követve (*Vergleichende Schriftproben zur Entwicklung und Verbreitung der Schrift im 12–13. Jh.* Bp. — Leipzig—Milano, 1943. 3–4. p., uő. *Történelem és szociológia.* = Századok 1939. 160–162.) tágan értelmezik, beleértik az írást, az írás használatát, az írástudó szerepét, az írástudó hivatalnokai réteget, az értelmiséget és általában az írás társadalmi hatását. A szerzők írásaiból kiteljesedő kép egyben nyolc évszázad magyar történelmének, művelődéstörténetének keresztmetszete egy speciális szempontú és a formákhoz, hagyományokhoz szívesen kötődő volta ellenére is a változásokra érzékenyen és hatékonyan reagáló forrásterület nézőpontjából. A kezdeti klerikus hivatástól a literátusi tevékenységen át kibontakozik az írás és írásbeliség mint a társadalmi szerkezet tényeit rögzítő, a növekvő intellektuális szakszerűség irányába mutató sajátos társadalom-szervezet eszköze és alapja.

Gerics József — folytatva forráskritikai tanulmányait (I. MKSz 1982. 186., 299.) — *Breviarium Romanum II.* Szent Henrikre vonatkozó szövegrésze alapján azt vizsgálja, hogy milyen forrásokra alapozódott a *breviárium Magyarországot* Szt. István helyett krisztianizáló Henrik-képe.

A források, Otloh, Wipo, Herimannus Augiensis, Sigibertus Gemblacensis, Analista Saxo művei, illetve a Vita Henrici kronológiai és hagiográfiai vonatkozásai nyomán azonban kiténik, hogy II. Henriknek, a birodalom első szent uralkodójának teljesítenie kellett uralkodói kötelességét: a népek térítését, és erre nem találhattak mást, mint a szomszédos és a kereszténységhez csak újonnan csatlakozott magyar királyságot.

A szűkebb értelemben vett hivatali írásbeliség bemutatását III. Béla kancelláriai reformjára vonatkozó oklevelek újabb elemzése nyitja meg (Érszegi Géza). Kiténik, hogy az 1181-es reformoknak nem annyira az írásbeliség szükségességét hangsúlyozó arengák, mint az oklevelek szerkezetében bekövetkezett változások az igazi tanúi. Ekkor az évszázadokra állandósuló oklevélformulák és a kancellár személyének az oklevelekben való megjelenése mellett a reformot még ugyanezen évben a dátumsor új formája — datum per manus — tette teljessé.

Nagy műgonddal készült tanulmányok sora követi nyomon a hiteleshelyi gyakorlat alakulásától kezdve a hivatali írásbeliség fejlődését: az írás szerepét a rongált pecsétű oklevelek hitelességének megállapításában (Bertényi Iván); az írástudó és értelmiségi foglalkozásukat a XIV–XVI. században, újabb adalékokat hozva a *litteratus* kifejezés értelmezéséhez (Draskóczy István, Kubinyi András). A következő századok írásbelisége kerül bemutatásra a hegyaljai oklevéladás (Ladányi Erzsébet); a 17. századi erdélyi kancelláriai írásbeliség (Lancsák Gabriella); az iratnak a perbeli bizonyításban betöltött szerepe (Degré Lajos); a 18. századi szabad királyi városi írásbeliség (Bak Borbála); az egyetemi írásbeliség és az írásbeliségnek az egyetemi oktatása (Szögi László, Sinkovics István); valamint a magánkancelláriai fejlődés (Kállay István) elemzésén keresztül. A XIX. és XX. századi fejleményeket a tőkés vállalatok írásbeliségét (Sárközi Zoltán); a törvényhatóság írásbeliségét (1867–1950) (Farkas Gábor); a közégi jegyző szerepét (Csizmadia Andor); a legújabb kori magyar katonai igazságszolgáltatás írásbeliségét (Vargyai Gyula) és a magyar katonai nyelv fejlődését (Sziój Jolán) bemutató tanulmányok követik nyomon.

Nem meglepő, hogy könyvtörténeti tanulmányok is helyet kaptak a kötetben. Fakszimile kiadványok ösztönözték Dán Róbertet a Neudörffer-tanítvány W. Fugger Nürnbergben 1553-ban megjelent *Schreibbüchlein*-jének bemutatására (Londen, 1955; Leipzig, 1958), hasonlóképpen Gerda Mraz-ot J. B. Antesperg *Das Jo-*

sephinische Erzherzogliche A. B. C. Oder Namenbüchleinjének — 1774 — ismeretetésére (fakszimiléje Dortmund, 1980). A Borsá Gedeon által már korábban ismertetett (Zentralblatt für Bibliothekswesen, 1960. 134–5.) Fugger-Szépíráskönyv, a kortárs mintakönyvek közül a legszebb és legtöbb nyelvet illusztráló, szemléletesen mutatja a kézirásművészet, a kalligráfia és a nyomtatás fejlődésének a viszonyát, utóbbinak az előbbire gyakorolt nem jelentéktelen hatását. G. Mraz, Sinkovics István tanulmányához hasonlóan a felvilágosult abszolutizmus művelődéspolitikáját világítja meg újabb szempontokkal. Valószínűsíti, hogy József főhercegnek, a későbbi II. Józsefnek ajánlott ábécéskönyve az anyanyelv, azaz a német nyelv dicsőítésével és minden más nyelv elé helyezésével — bár a szerzőt nemigen méltányolták — nagy hatással lehetett korára és így a császárra is.

Végül Vörös Károly a XIX. századi mindennapi műveltség egyik új szempontú megközelítést nyújtja a már-már elfeledett levélmintakönyvek összehasonlítása segítségével (*A Pesti és Budai Házi Secretarius*, 1829; Tipray Julián: *Legújabb és legteljesebb pesti magyar — német Házi Titkok vagyis Levelezőkönyv és Házi Ügyvéd*, 1861⁶; Wohl Janka: *A szerelem szótára és kalauza*, 1882; Bánfalvy Róza: *Mit feleljek?* 1886; *Legújabb hölgyek tükára*, é. n.). A formulák változásaiban, bővülésében és differenciálódásában jól kitapintható a társadalmi változásoknak az emberi viszonylatokra, viszonylattípusokra és a kommunikációs igények bővülésére gyakorolt hatása. Ezekben a mintakönyvekben — amelyek a középkori jogi formula-könyveknek nem is olyan távoli utódai — a jogi, közigazgatási, családi és családon kívüli magán érintkezésekben használatos legtömegesebb, ám mégis a legkevésbé fennmaradt írástípusra vetődik fény.

A kiadvány tematikája még az eddig, sokszor csak utalásszerűen ismertetettnél is gazdagabb, így méltánytalanul nem esett szó a magyar rovásírás problémáit vagy korszerű közigazgatás írásbeliségét, az írásmunka szervezését, gépesítését tárgyaló tanulmányokról. A kötet jól példázza, hogy sikeres, több tudományterület szakembereit is mozgósító konferenciák anyagának kiadása, mégha megkésve is, mekkor szellemi sokszínűség és mennyi új felismerés megismertetését segítheti elő. A kötet az egyetemi tanszékek örömdetesen újjáéledő kiadványi tevékenysége eredményeként az ELTE Történelem Segéd tudományai Tanszék gondozásában jelent meg.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Varjas Béla: Paleográfiai útmutató 15–17. századi magyar nyelvű kéziratok olvasásához. Bp. 1982. ELTE Könyvtártudományi Tanszék.

Az ELTE Könyvtártudományi Tanszék kiadásában jelent meg Varjas Béla paleográfiai útmutatója, 15–17. századi magyar nyelvű kéziratok olvasásához. A munka tulajdonképpeni témája a betűk, arab és római számok, valamint rövidítések néhány alapformája, mintákon bemutatva.

A felsorakoztatott minták a 15–17. századi magyar kézírás néhány alapformáját mutatják be. Teljességről természetesen nem lehet szó, hiszen a betűalakok, írásmódok számtalan variációjával találkozik a kutató. De nemcsak a betűalakok és írásmódok különböznek, minden jelnek számos egyéni változata lehetséges (gyakran még ugyanazon kéz írásában is). Ugyanakkor minden személy írásának van sajátos, utánozhatatlan duktusa, betűvezetési módja, amelyből az írásszakértők azonosítani tudják. Létezik sokféle: egyszerű, takarékos, nyugodtabb vagy lendületesebb vonalvezetésű, valamint cifrázásra hajlamos, könnyed, nehézkes, gyakorlott és gyakorlatlan, lassú és kapkodó, fiatalos és öreges. Jelleget az is meghatározza, hogy milyen céllal készült feljegyzés.

A gyors folyóírást (l. magánlevelezés, feljegyzések jegyzőkönyvek) a 15. század végétől a 17. század végéig az ún. *gótikus kurrens* képviseli, amelynek olvasásához Varjas Béla munkája szintén segítséget nyújt. Szébb, elegánsabb, a 16. század második felétől a magyar szövegekben is terjedő az ún. *reneszánsz* vagy *humanista kurzíva*, ami mai betűink rajzához közelebb áll.

A gótikus és humanista betűalakok kezdetől fogva keverednek az azonos vagy hasonló betűformák kialakulása következtében. A két írástípust mégis főleg az különbözteti meg egymástól, hogy előbbi többet őrzött meg a szögletesebb, keményebb, törtvonalú betűképből. A két írásforma ugyanazon kéz írásában is előfordulhat, és oly élesen is elűthet egymástól, hogy szinte hajlandók lennének két különböző személy kézvonását látni bennük, ha kétségtelen bizonyíték nem lenne arra, hogy mindkettő ugyanazon kéz betűvetése.

A munka bemutatja a nagy és kis betűk ötletszerű és következtelen használatát. A betűk mérete (nagysága) is eltér a megszokványostól, a régiségben pl. több az alapvonaltól fölfelé és lefelé is nyújtott szárú (testű) betű, de akad a mainál kisebb is.

Varjas hangsúlyozza, hogy a régi betűkapcsolásnak éppúgy nem voltak merev

szabályai, mint ahogy a mainak sincsen. A gótikus kurrens egyik legfeltűnőbb sajátossága pl., hogy az e-betűt általában nem az alsó szárával kötik a következő betűhöz, hanem a tollat felemelve indítják a következő betűt. Ha ugyanis érintené az e-betű fejét az összekötő vonal, akkor a betűt c-nek lehetne olvasni. Előfordul az is, hogy az író nem emeli fel a tottát, így az e nyitott fejú o-nak tűnik. Máskor meg egy mellé vagy fölé vetett pont jelzi az e-t. A hurkolt fejú kurrens e, é csak a 17. században terjedt el, amikor a humanista kurzíva mindinkább tért hódított.

A hangérték, hosszas ejtés jelzése eleinte sem diakritikus jelekkel, sem betűkettőzéssel nem általános. Az ékezetes hangjelölések főleg a 16. század második felétől terjedtek el. Zavaró, ha az ékezet nem ama betű fölé kerül, amelyhez tartozik. A más-salhangzó-kettőzés általában a hosszú ejtés jele, de gyakran éppen ott hiányzik, ahol ma elvárjuk, és ott találkozzunk vele, ahol ma nem ejtünk hosszú hangot.

A központozásról Varjas megállapítja, hogy a fejletlen és hiányos, gyakran meg-tévesztő. Az írásjeleket (pont, vessző pont-vessző, kettőspont, kérdő- és felkiáltójel, elválasztó-, záró- és gondolatjel) általában ismerik, de használatuk következetlen. A verses szövegeket tagoló vesszők, pontok, kettőspontok csupán a vesszorok végét jelzik, szövegértelmező funkciójuk nincs.

A szavak elválasztásának nincsenek még szabályai. Bármely betűjel szétválasztható a következőtől, a mai szótagoló ejtéstől függetlenül. Rendszerint a szükség (többnyire a sor vége, az arányos szöveg-elhelyezés) szabja meg, hogy hány betű kerül át a következő sorba. Néha még a két betűből összetett hangjeleket is elválasztják.

Varjas Béla számos táblázatot közöl, amelyeken a betűformák nem időrendben követik egymást, mivel ugyanazon hang írásjele egyidejűleg több változatban is előfordul. Az egyes formák használata merev időhatárok közé alig szorítható. Az összeállítás, mint példatár, a magyar írástörténet 15–17. századi szakaszához készült segédlet. Haszonnal forgathatják nemcsak a régi magyar, hanem a német szövegeket olvasó könyvtárosok, levéltárosok, egyetemi hallgatók és kutatók egyaránt.

KÁLLAY ISTVÁN

Historians of Early Modern Europe, The Newsletter of the Sixteenth Century Studies Conference and the American Society for Reformation Studies. Ed. by R. W. Schnucker. No. 17. Summer 1983. 76 p. No. 18. Summer 1984. 76 p.

A „Sixteenth Century Studies Conference” 1969-ben szerveződött a „Foundation for Reformation Research” keretein belül, és céljával tűzte ki, hogy szervezze és továbbfejlessze a földrészünk korai történetével foglalkozó kutatásokat. A több-száz résztvevővel induló vállalkozás több területen kezdte meg tevékenységét. Meg indult a *The Sixteenth Century Journal* Robert M. Kingdon (The University Wisconsin, Madison) szerkesztésében. Előbb évi, majd negyedéves ciklusokban. Amint a folyóirat címe is mutatja a 16. századdal kapcsolatos minden fajta kutatási eredményeket közlő fontos orgánus, ez idő szerint széles körű nemzetközi szerzőgárdával dolgozik. Tanulmányai és könyvismertetései bemutatják a legújabb eredményeket, melyek között nemegyszer magyar vonatkozásúak is akadnak.

Az említett tudományos társaság másik jeles vállalkozása egy monográfia szeria kiadása *Sixteenth Century Essays and Studies* sorozattal. 1980-tól három kötet látott napvilágot: John R. Loeschen: *The Divine Community: Trinity, Church, and Ethics in Reformation Theologies*; Thomas Max Safley: *Let No Man Put Asunder: The Control of Marriage in the German Southwest*; Carter Lindberg ed.: *Piety, Politics, and Ethics: Reformation Studies in Honor of George Wolfgang Forell*. A közeljövőben további kötetekkel bővül az értékes sorozat, amelynek szerkesztője Charles Mauert (University of Missouri, Columbia).

Aharmadik vállalkozás fontos tudomány-szervező feladatokat tűzött maga elé. A „HEME”, Robert W. Schnucker szerkesztésében, a Northeast Missouri State University, Kirksville anyagi támogatásával éves ciklusokban országok szerinti beosztásban dolgozza fel a 16. századdal foglalkozó történészek, teológusok, irodalmárok és nyelvészek, valamint a művelődéstörténet egyéb területeit érintő kutatások bibliográfiai adatait, bemutatja a egyes szerzőket, azok működési területét, publikációikat, és folyamatosan figyelemmel kíséri tervezett kutatásaikat. R. W. Schucker a No. 17. 1983-as szám bevezetésében jelzi, hogy a szerkesztőség ki szeretné terjeszteni kapcsolatát a kelet-európai, dél-amerikai és afrikai reneszánsz kutató centrumokra és kutatóira. Az eredmény nem is maradt el. Már a következő szám-

ban (No. 18. 1984.) megjelennek a „HEME” által korábban csak alkalmanként figyelt magyar, lengyel, NDK, kenyai és más afrikai országok képviselői. A legnagyobb számban természetesen az Egyesült Államok szerepel. Jelentős számú kutatót regisztrál az orgánium az NSZK-ból, a Benelux Államokból, Angliából, és már az No. 17-ben jelen van Magyarország is. Klaniczay Tibor és e sorok írója képviseli a magyar reneszánsz kutatókat. Ajánlatos lenne — szerrefelhívtuk legutóbb a „HEME” szerkesztőinek figyelmét —, hogy a hazai eszméletörténeti és történeti kutatások, valamint azok legjelesebb képviselői és eredményei nagyobb számban lehessenek jelen ebben az igen hasznos és sokak által forgatott információforrásban. Tudomásunk szerint a szerkesztőség a jövőben eleget tesz ennek a kérésnek. Így a magyar kutatás ezen a csatornán keresztül is bekapcsolódhat a jelenleg mintegy 25 országot magába foglaló „HEME”-láncba.

A kiadvány a biográfiai, bibliográfiai és tudományos szervezési kérdéseken kívül aktuális híreket, konferencia felhívásokat és rövid könyvismertetőket is közöl. Külön érdekessége, hogy e tárgykörbe tartozó bejelentett doktori disszertációkat is regisztrál, ami lehetővé teszi, hogy egyes nyomtatásban meg nem jelent, illetve meg nem jelenő anyag is kutatók rendelkezésére álljon.

A „HEME” folyamatosan megjelenő kötetait jó lenne vizsgálni könyvtáraink polcain is.

DÁN RÓBERT

Defensio Francisci Davidis... and De dualitate etc. Introduced by Mihály Balázs. Bp. — Utrecht 1983. 492 p. (Bibliotheca Unitariorum 1.)

Az antitrinitárius eszméletörténeti kutatás számára két szempontból is kiemelkedő jelentőségű esemény volt az MTA által 1979-ben Siklóson rendezett nemzetközi tudományos konferencia. Első ízben került sor arra, hogy a késő reneszánszban jelentkező különféle teológiai szabadgondolkodó irányzatok ideológiai elemzésére és történetük komplex vizsgálatára Európa és Amerika különféle országaiból összegyűltek a szakértők. (*Antitrinitarianism in the second half of the 16th century*. Eds.: R. Dán — A. Pirnát. Bp. — Leiden 1982. 352 p.) A tanácskozás másik és jövőbe mutató eredménye a „Bibliotheca Unitariorum” forráskiadvány sorozat létrejötte. A vállalkozás anyagi bázisát a hollandiai bejegyzésű „Foundation Bibliotheca Unitariorum” Jan van Goudoever elnökletével vállalta.

A tudományos felügyeletet az „International Advisory Board” Klaniczay Tibor vezetésével biztosítja. A faksimile sorozat főszerkesztője Dán Róbert.

A régi és ritka források közöttételére vállalkozó sorozat első kötete Dávid Ferenc erdélyi unitárius püspök és Fausto Sozzini itáliai hitvitázó 1578—1579-ben Kolozsvárott lezajlott teológiai vitáját és az annak következményeként 1579 június 1-én megkezdett Dávid Ferenc elítéléséhez vezető per anyagát tartalmazza. A szakirodalomban sokat vitatott problémakör forrásait elsőként Jacobus Paleologus gyűjtötte egybe és a pert követő években többször is kiadta. A Dávid Ferenc védelmében készített kötet 1581. évi edíciója szerényebb, az 1582. esztendei gazdagabb anyagot tartalmazott. Ez utóbbiban Dávid Ferenc teológiai tételei és Jézus imádatát és segítségül hívását tagadó nézetei mellett olvashatjuk Sozzini válaszait, majd megszólalnak a vitatott kérdésekről véleménymondó lengyel antitrinitáriusok. Végezetül a szerkesztő Paleologus fejtí ki Dávidot támogató véleményét. Ezt szakítja meg egy kisebb betét, amiben egy szemtanú elmeséli a Gyulafehérvárott a fejedelem jelenlétében lezajlott Dávid-per megrázó eseményeit. E kiadás függelékeként kapjuk Dávid kis traktátusát a „De dualitate”-t.

Az eredeti szövegeket Balázs Mihály bevezetője kíséri. Balázs remekül foglalta össze a kötet tartalmát és új tudományos megfigyelést is közöl. Könyvtörténeti szempontból jelentős az a megfigyelése, hogy az 1581. évi elsőnek tekintett kiadást megelőzte az 1580. esztendei ősedíció. Más kérdés az, hogy ebből nem maradt ránk példány.

De a további két kiadás története sem tekinthető szerencsésnek. Az üldözött kötetek csak töredékekben vészték át az évszázadok viharait. A szerkesztő tudományos és szervezői érdeme, hogy az Európa különféle könyvtáraiban levő darabokból megalkotta a *Defensio Francisci Davidis etc.* mostmár negyedik és számunka egyetlen teljes kiadását. Lehetővé tette így a tudományos kutatás számára az antitrinitárius eszméletörténet egy igen sokat vitatott és tanulságos periódusának az eredeti források alapján való tanulmányozását.

Mert bár a szakirodalom régóta foglalkozik a kötetben elmondott események és eszmék értékelésével, a kérdések egész sora vár válaszra. Vajon milyen körülmények kényszerítették 1578-ban az erdélyi antitrinitárius egyházat, vagy annak egyrészét, hogy saját püspöke ellen forduljon? Báthori Kristóf fejedelem jezsuita tanácsadó sugallták-e a püspök elleni pert, vagy az egyháza legalitását radikálizmusát Dávidtól féltő

egykori elvbarát Giorgio Blandrata ötlete volt a püspök elleni hajsza? Sozzini hitvitát folytatott-e Dáviddal, vagy besugói szerepkört játszott el? Dávid menyire hajlott a házában tartózkodó pfalzi Matthias Vehe-Glirius „judaizáló” tanai felé? Balázs bevezetőjének végén sajnos igen szűkszavúan ismerteti a különféle álláspontokat. Annyi azonban kétségtelen, hogy a jövő kutatói is segédeszközt nyertek összeállításával.

Örömmel regisztrálhatjuk tehát, hogy a „Bibliotheca Unitariorum” sorozattal általában és a jól megválasztott indító kötettel konkrétan, jól használható forráskiadvánnyal bővült a kutatás fegyvertára. Köszönet érte a közreadóknak, a szép technikai kivitelért az Akadémiai Kiadónak. Reméljük, a sorozat további darabjainak méltatására rövidesen visszatérhetünk.

EVA SAINZ (Wien)

Paul Hocks—Peter Schmidt: Index zu deutschen Zeitschriften der Jahre 1773—1830. Abt. I. Zeitschriften der Berliner Spätaufklärung. Nendeln, 1979. Bd. 1—3. KTO Press.

A folyóiratoknak mint irodalom- és művelődéstörténeti forrásoknak a tekintélye az utóbbi évtizedekben jelentős mértékben megnövekedett. Minél teljesebb feltárásuk és tartalmi kiaknázásuk érdekében ezért egyre több kezdeményezésnek lehetünk tanúi világszerte. Bibliográfiai számbavételüket — ahol még ez nem történt volna meg — mindenhol igyekeznek sürgősen elvégezni; újra kiadják a régi, fontosabb folyóiratokat; mikrofilmre veszik a teljes nemzeti folyóiratállományt és tartalmi feltárásuk érdekében is igyekeznek a leghasznosabb módszereket kikutatni.

Az a repertórium-típus, amellyel Szinyeyi József nálunk — csaknem egy évszázaddal korábban — megkísérelte feldolgozni a teljes magyar folyóiratirodalmat, a 20. században, a folyóiratok számának nagyméretű növekedése miatt, már nem látszik általában járható útnak. Hogy néhány ország még korunkban mégis megkísérelte a teljes bibliográfiai feltárást, az csak azzal magyarázható, hogy náluk a folyóiratirodalom csak nagy késéssel bontakozott ki, és még a legutóbbi időkig is áttekinthető volt a mennyiségük. Viszont a nagy irodalmi hagyományokkal és gazdag folyóiratirodalmi múlttal rendelkező országok általában csak arra vállalkozhatnak, hogy egy-egy korszak jelentékenyebb lapjainak a tartalmi feltárására koncentrálják erőiket.

Ilyen jellegű vállalkozásnak tekinthetjük P. Hocks és P. Schmidt kezdeménye-

zését, melynek során a német folyóiratok történetéből az 1773—1830 közötti időszak legjellegzetesebb orgánumainak a tartalmi feltárását tűzték ki célul. Négy részre tervezett munkájuk a berlini késő felvilágosodás, a német klasszika és romantika folyóiratait, az 1788—1799. évek politikai lapjait és végül Wieland *Teutscher Merkur*-ját kívánja a kutatás számára feldolgozni.

Módszerük egyszerűsége és tanulságos volta miatt érdemes szemügyre venni a sorozat első részeként megjelent három kötetet, melynek a berlini késő felvilágosodás 14 folyóiratát tárta fel bibliográfiaiilag. Az első kötet a folyóiratok teljes cikk- és minden egyéb közleményanyagát tartalmazza, folyóiratontként és azokon belül az eredeti kronológiai sorrendben, sorszámmal ellátva, a szerzők — szükség esetén ki-kutatott — nevének, a teljes címnek és a lapszámnak a megadásával. E rendkívül egyszerű és áttekinthető, minden kritikai megjegyzést nélkülöző, tipográfiaiilag is szépen megszerkesztett kötet tartalmazza tehát a 14 folyóirat teljes keresztmetszetét. Önmagában is sokat árul el, puszta átlapozásával is, az illető folyóirat jellegéről, szerzői gárdájáról és tematikájáról: szinte pótolja az eredeti folyóirat átnézését.

A második és a harmadik kötetben található indexek még tovább növelik az összeállítás sokrétű felhasználási lehetőségét. A második kötetben betűrendes névmutató és műfajmutató található, amely a korabeli műfajok gazdagsága szerint tagolódik. A harmadik kötet terjedelmes tárgyszómutatót tartalmaz, mely az első kötetben foglaltakat rendkívül sokrétűen és a kutatásban jelentkezhető csaknem valamennyi fogalom szerint segít megtalálni. A két kötetre terjedő három féle mutató alapján a szóban forgó 14 folyóiratnak mintegy fél-száz évfolyamát lehet könnyű szerrel, rövid idő alatt áttekinteni és a keresett cikkeket, közleményeket megtalálni. Ezek után a kutatónak már csak a kikeresett cikkek megrendelése marad hátra a megfelelő mikrofilm-archívumokból.

Hocks és Schmidt vállalkozása azonban nemcsak a jelzett módszertani okokból lehet számunkra figyelmet ébresztő, hanem azért is, mert a kitűnő segédeszközt nálunk is nagy haszonnal használhatják a német irodalomtörténet kutatóin kívül azok is, akik a felvilágosodás kori magyar szellemi élet németországi folyóiratvisszhangjára kíváncsiak. Már ebben az első részben is több ilyen magyar vonatkozású közlemény regisztrálódott, ami arra is figyelmeztet, hogy ezt és a hasonló vállalkozásokat érdemes nagykönyvtáraink beszerzőinek is a figyelmébe ajánlani.

KÓKAY GYÖRGY

Ján Molnár: Orientálne tlač z knižnice Safveta bega Bašagića v Univerzitetnej knižnici v Bratislave. Bratislava 1980. XCIV + 324 l., 64 faksimile és fénykép

Bár nem túlzottan nagy, Európában mégis párhát ritkító könyvgyűjtemény katalógusát készítette el igen alaposan és gondosan Molnár János, a pozsonyi Knižnica University Komenského tudományos munkatársa. Basagics Szafvet Bég (1870–1927 után) magánkönyvtára 1924-ben lezárult, vásárlás révén Pozsonyba került, s ennek köszönhetően teljesen érintetlenül áll ma is előttünk. Így egyfelől képet alkothattunk egy, a század elején élt mohamedán bosnyák értelmiségi orientalisztikai érdeklődési köréről, könyvbeszerzési lehetőségeiről, másrészt áttekintést nyerhetünk a századfordulót övező évtizedek arab betűs nyomdájának egy részéről. A nyomdatörténeti ismeretek bővítéséhez maga a szerző is hozzájárul, amikor válaszol a törökországi könyvnyomtatás első időszakait, azokat Basagics gyűjteményének egy-egy darabjával illusztrálja. (Mert még Műteferrika kiadványra is szert tett a jeles könyvbarát.) A nyomás helye szerinti mutatóból kitűnik, hogy az oszmán főváros messzemenően uralta a kibocsátásokat. Ez nem meglepő, az már inkább, hogy 88 különböző kiadót lehetett név szerint felsorolni, ami az egyközpontúságon belül meglehetősen tagolódást mutat. A szultáni nyomdából közel egy negyede került ugyan ki a Basagics által megvett isztambuli könyveknek, a többi kiadó közül viszont már alig részesedik egy is 10 körüli számmal. Isztambul mögött Kairó tölti be a második helyet, 27 nyomda működését tanúsítják Basagics könyvei, köztük az ifjútörökök kezében levő, talán illegális nyomda meglétét is. A mohamedán világ átmenetileg híressé vált könyvkiadó központját, a Kairó közelében levő Bulakot 4 nyomda és 24 kötet képviseli. A Balkán félszigetről viszont csupán Szarajevó és Ruszcsuk szerepel, előbbi 2 megnevezett nyomdával s összesen 10 kötettel, utóbbi egy anonim kiadóval s egyetlen művel. Pedig — mint Molnár János írja — Basagics különös fogékonyságot mutatott szülőföldje iránt, így az ott közreadott további munkákat is bizonyára megszerezte volna.

A tematikus mutató alapján elég széles körű, de leginkább mégis irodalom és vallás iránti érdeklődés rajzolódik ki. 179 mű sorolható az irodalom különféle kategóriájába, majdnem ennyi, 160, az iszlám különféle ágazataiba (egy-egy alkotás természetesen több csoportban is szerepelhet). A történelmet már csak 70 mű képviseli (ehhez még néhány politikai mű csat-

lakozik), a nyelvtudományt ennél is kevesebb, a többi szakterület pedig szinte elhanyagolható. Mindez összefüggésben lehet a nyomdák könyvkiadási profiljával is, ami J. Baysal kutatásai szerint erősen vallás és irodalom központú volt, legalábbis 1875-ig.

A kollekcio javát, 239 tételt a török nyelvű könyvek alkotják. Az arab címzők száma 144, a perzsáké mindössze 13. A könyvek tényleges száma az így összegezhető 496-tól némileg eltér, egyes művek ugyanis több kötetesek, a kolligátumokat pedig Molnár János érthető módon művekre bontva, külön számozva vette lajstromba. A címléírások mintaszerűek, az apró sajtóhibák száma minimális. A könyvek egyéb fontos adatait a szlovák mellett hasznos lett volna valamely világnyelven is közölni, s a három nyelvű rezüménél nem lett volna sokkal hosszabb egy, de teljes fordítás, ami így a könyvet a nemzetközi orientalisztika valamennyi kutatója számára minden tekintetben hozzáférhetővé tette volna. A ki-tűnő mutatók azonban kiegyenlítik e — feltehetőleg szerkesztési elvekből következő — „hiányt”, így az érdekeltek könnyen kiválaszthatják a nekik szükséges bármelyik művet.

DAVID GÉZA

László Polgár S. J.: Bibliographie sur l'histoire de la compagnie de Jesus. 1901–1980. II. Les Pays. Europe. Roma, 1983. Institutum historicum S. J.

A jezsuiták közismerten precíz bibliográfusa, a magyar Polgár László óriási munkával készült bibliográfiája elé a francia és angol nyelvű, mértéktartóan rövid előszót 1983. szeptember 27-én adta nyomdába s 1984 januárjában a vasikos kötet már megjárta a csak nekünk hosszú nyomdai kálváriát — Rómában, alig egy hónap alatt. Ez a hallatlan gyorsaság házi nyomdájuknak köszönhető, ahol a szerző vagy a szövegkiadó maga szedi ki a szöveget — eltanulva a modern nyomdatechnikai fogásokat.

Polgár László adatait az európai országok alapján gyűjti rendbe, tárgyalva Albánia, Németország, Ausztria, Belgium, Dánia, Spanyolország, Észtország, Finnország, Franciaország, Anglia, Görögország, Magyarország, Írország, Olaszország, Lettország, Litvánia, Luxemburg, Málta, Monaco, Norvégia, Hollandia, Lengyelország, Portugália, Románia, Oroszország, Svédország, Svájc, Csehszlovákia, Ukrajna, Jugoszlávia jezsuita házainak tevékenységét. A bibliográfiába az 1901-től 1980-ig megjelent cikkek, könyvek adatai kerültek, hasznosan egészítve ki a számunkra már 1957-ben

megjelent magyarországi jezsuita bibliográfiát.

A szerkesztő minden ország tanulmányait három nagyobb, az általános, a speciális és a helytörténet fejezeteire bontja. A magyar anyagot egyébként az általános történeti kérdések fejezetében a segédtudományok (bibliográfiák, levéltári katalógusok, életrajzi adatokat tartalmazó munkák) a dokumentumkiadványok, s a magyar rendtörténetről szóló átfogó művek szerint csoportosítja. A speciális történetet az alábbi fejezetekre bontja: lelkipásztorkodás, népmissziók, hitelemzés, prédikációk, a szentek kultusza, a Mária-kongregációk, a táborigény, a lelkigyakorlatok, a szociális kérdésekkel foglalkozó társaságok. A kulturális tevékenység fejezetében kaptak helyet azon könyveknek és tanulmányoknak a címei, amelyek a nevelés és tudománytörténet, a természettudományok, az irodalom-, iskoladráma-, építészeti-, sajtótörténeti és a hitvitázó irodalomra vonatkozó kérdéseket tárgyalnak. A magyar fejezetben a helytörténetnél Budapest, Eger, Esztergom, Gyöngyös, Győr, Kalocsa, Kőszeg, Nagykapornak, Pécs, Sárospatak, Sopron, Székesfehérvár, Veszprém és Vörösbény címszavak olvashatók.

A könyv szerkezete már első átlapozás után is világos, s ez nagyon megkönnyíti a bibliográfia használatát, de magyarázza a különféle mutatók (név, tárgy) elmaradását is. Egy-egy fejezeten belül azonban nincs ilyen áttekinthető rend. Nem tisztázható, hogy Polgár milyen szempontok szerint szedte sorba a cikkeket. Az bizonyos, hogy sem a szerzők neve szerinti betűrend, sem a kronológia nem vezette. A magyarországi Litteratura fejezetben például a sort egy 1909-ben megjelent kötetel kezd, ezt 1931-, 1935-, 1960-, 1965-, 1974-es kötetek követik, majd egy 1904-ben, egy 1905-ben stb. megjelent cikkeket követnek. Nem vezette a szerzőt más szempont sem. Valószínű, hogy cédlái gyűjtési rendjében adta ki az összesen hatezer hétszázötvenegy bibliográfiai adatot.

A magyar kutató munkáját azonban ezen a viszonylag könnyen áthidalható nehézségen kívül más is nehezíti. Polgár a jelenlegi országhatárok szerint bontotta anyagát. Így a magyar Felvidék egykor volt jezsuita háziról szóló tanulmányok a Csehszlovákiáról szóló fejezetben kaptak helyet. Tehát a besztercebányai, a selmecbányai, a pozsonyi, a homonnai, a kassai, a lőcsei, a lipótszentmiklósi, az eperjesi, a roznyói, a rózsahegy, a trencsényi, a nagyszombat és a zsolnai házak történetéről szóló munkák itt keresendők. Ugyanígy az erdélyi Gyula-

fehérvárra, Brassóra, Kolozsvárra, Székelyudvarhelyre, Nagyváradra, Temesvárra vonatkozó tanulmányok Romániában, az ungvári háztörténeti dolgozatok pedig az Ukrajna címszó alatt kaptak helyet.

Romániából azonban kimaradt Nagybánya, Nagyszeben, Marosvásárhely nyilván azért, mert 1901 után semmi nem jelent meg az itteni jezsuiták tevékenységéről. A figyelmes olvasó tehát azonnal felfedez bizonyos következetlenségeket és a kutatást nehezítő rendező szempontokat. Egyrészt az egykori magyarországi városok jezsuitáinak tevékenységét az utódállamoknál tárgyalja, másrészt viszont olyan államalakulatok szerint rendezi anyagát, amelyek ma már nem léteznek. Nincs például egységes Németország, nincs Észtország, Lettország, Litvánia, Oroszország, Fehéroroszország és Ukrajna. Az utóbbiak a szovjet szocialista köztársaságok egyike. Megőrzött tehát Polgár bizonyos 1917 előtti vagy még később is létezett államalakulat- neveket, s figyelmen kívül hagyott olyan határviszonyokat, amelyek 1920-ig léteztek.

Számunkra azért bosszantó ez az eljárás, mert így az egykor zömmel magyar kultúrát hordó magyar városok magyar jezsuitáinak tevékenységét az utódállamok magukénak tulajdoníthatják. Ez a szemlélet eredményezhet esetleg egy valótlan irodalmi, történeti tudatot, amely szerint — jezsuita példával világítva meg a problémát — a romániai jezsuiták hatására katolizált bihari magyar ifjú, Pázmány Péter esztergomi érsek korában a szlovákiai Trnaván, azaz Nagyszombatban alapított a szlovákok számára egyetemet.

Elismerem a nemzeti érzékenységre egy bibliográfus nem lehet minden tekintetben figyelemmel, azt hiszem azonban alapvető történeti tényeket kár volt elhanyagolnia.

A magyar kutatóknak azonban támadhat más tekintetben is kérdése. Rozsnyónál például Polgár most ismertetett bibliográfiájában mindössze egy cikk (6368) szerepel Zagiba Frantiseknek egy 1936-ban megjelent cikke az 1957-es magyar jezsuita bibliográfiájában viszont öt tétel (509—513.) olvasható. A kassai jezsuita ház tevékenységéről a régi bibliográfiában 24 (364—368), az újban csak 18 (6261—6278) adat olvasható. A magyar kutató tehát kénytelen elővenni Polgárnak mindkét bibliográfiáját, ha munkáját becsületesen akarja elvégezni. A régebbi könyvben megtalálhatja az 1901 előtti, az újban pedig az 1901 utáni cikkeket találja meg bővebben mint az 1957-es bibliográfiában.

Számba véve, átlapozva Polgár László most megjelent bibliográfiáját, ismertetett hibái ellenére mégis azt kell mondanunk, hogy nagy segítsége ez a magyar történeti

kutatásnak. Mert a magyar kutatók alig ismerik a legfrissebb szlovákiai, erdélyi eredményeket, s azért is mert az általános történeti, tudomány-, művészet-, dráma-történeti tényeket vizsgálva betekintést nyerhet a kutatott terület egész európai irodalmába. S különösen olyan témákban, mint a jezsuita építészet, az oktatás, amelyek Európa-szerte egységűek voltak, sok hasznos ötletet nyerhet e bibliográfiából kiindulva a kutató.

KILIÁN ISTVÁN

Schmitt, Elmar: *Die Drucke der Wagnerischen Buchdruckerei in Ulm. 1677—1804. I—II.* Konstanz (1984), Universitätsverlag. 508 + 583 l.

Két évvel ezelőtt (Magy. Könyvszemle 1983. 219—220.) beszámoltunk az ulmi Wagner-féle nyomda 1765-ben kiadott, majd 1777-ig többször is kiegészített betűmintakönyvről. Ennek során a nyomdáról már általában tájékoztatást adtunk a magyar olvasónak. Ennek az ismertetésnek végén arról is szó esett, hogy belátható időn belül remélni lehet e családi műhely kiadványai bibliográfiájának, valamint az azokban fellelhető könyvdíszeknek közzétételét. Most arról tudósíthatunk, hogy ez a valóban impozáns mű napvilágot is látott ugyancsak Elmar Schmitt munkájaként, aki az említett betűmintakönyv hasonmáskiadását is gondozta.

A két vaskos kötet közül az első elején (a 83. lappal bezárólag) viszonylag rövid, de igen plasztikus áttekintést kapunk a Wagner-nyomda történetéről. A jól tagolt írásból hű képet lehet nyerni e fontos délnémetországi műhely kezdetéről, életéről és elmúlásáról. Külön fejezet szól a német barokk regényről élén a „Simplicissimus”-okkal. Ezek közül is kiemelkedik részünkre a boroszlói születésű Daniel Speer saját magyarországi élményei alapján írt *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus*, amely 1683-ban hagyta el a sajtót. E mű első kiadásai nyomtatásának és kiadásának helye a szakirodalomban meglehetősen vitatott (vö. Magy. Könyvszemle 1963. 362.). Most Schmitt határozottan az ulmi megjelentetés mellett foglalt állást.

Az első kötet legnagyobb részét (85—431.) a Wagner-féle sajtó termékeinek 1858 tételszámot tartalmazó bibliográfiája alkotja, amely minden kiadvány esetében az összeállító által megvizsgált példány pontos lelőhelyét is feltünteti, többségében az ulmi Stadtbibliothek-ból. A fenti, közel kétezer számhoz viszonyítva elenyészőnek tűnik az az ötven tétel, amelyből Schmitt nem talált példányt, bár a forrá-

sok ezek ulmi elkészültéről tanúskodnak (432—434.). Szinte elképesztően kedvező ez az arány, legalábbis ha a hazai viszonyainkra gondolunk, ahol az elmúlt századok nyomtatványainak meglehetősen jelentős része ma már csupán hfrből ismeretes.

A fenti bibliográfia a szokásos bibliográfiai adatokon felül még továbbiakat is tartalmaz. Így a kéziratos bejegyzéseket, amelyek azért fontosak, mert az említett ulmi könyvtár speciális Wagner-gyűjteménye példányaiban a Wagner-család egyik jelentős egyénisége (Christian Ulrich II) még a 18. században utólag bejegyezte — mint igényes nyomdász — értékelő észrevételeit a tipográfiai kiállítás minőségét illetően. (Ezekről még külön mutatók is készültek: 435—436.) Igen érdekesek és jellemzőek ezek a vélemények. Külön sorban került a nyomtatványok bibliográfiai leírás során a címlap ismertetése (betűfajták, piros/fekete nyomás stb.). A következő adatsorozat a nyomdai dísznek a másik részben található sorszáma utal. Természetesen a speciális szakirodalomra történő hivatkozás sem hiányzik a leírások végéről.

Külön mutató áll rendelkezésre az ulmi városi könyvtáron kívül őrzött és leírt példányok lelőhelyei szerint: összesen 49 gyűjtemény. Az így kézbevert példányok egykori tulajdonságainak jegyzékét (439—440.) a könyvekben található metszetek művészeinek mutatója (441—448.) követi. Tanulságos azoknak a kiadóknak listája is, akik az ulmi Wagner-nyomdában állították elő könyveiket (449—452.). A hatalmas nürnbergi Endter-cég ebben mindössze egyetlen, Ulmban be sem fejezett művel (231. sz.) szerepel 1718-ból: úgy tűnik, hogy ez a — különben meglehetősen kézenfekvő — üzleti kapcsolat már az első kiadvány alkalmával zátonyra futott. Hazánkhoz legközelebb Laibach (Ljubljana), Graz és Bécs azok a városok, ahonnan könyvek nyomtatására adtak megbízást az ulmi műhelyek. A Wagner-féle nyomtatványok szerzőinek, ill. az anonimák cím szerinti, kiadás jegyzéke zárja az első kötetet (453—508.).

A második rész tartalma szinte egyedülálló: az ulmi nyomda ötnegyedszázad során használt valamennyi könyvdíszének eredeti méretben történt reprodukciója. Ez nem kevesebb, mint 944 záródísz, ill. fejléc, 55 nyomdászjelvény és — meglepően kevés — 54 iniciálé ábrája, amelyek összeállítását Lore Fraisse végezte. Roppant érdekes így együttlátni ennek a viszonylag hosszú életű és jelentős délnémet műhelynek kiadványaiban fellelhető dekoratív elemeket, miután a betűtípusairól és öntött cifrái-

ról — a korábban ismertetett mintakönyv alapján — lényegében már áttekintést lehetett kapni. Ezek után már csupán az illusztrációk hiányzanak.

Éppen ezen a téjon akadhat gond: a most közreadott könyvdíszek éspedig a még publikálatlan illusztrációk határának megvonásában. Persze nehéz az eredeti könyvek ismeretének hiányában biztonságosan állást foglalni, mégis úgy tűnik, hogy a most közreadott képek egy része aligha szolgálhatott több helyen is felhasználható, általános jellegű könyvdísz gyanánt (pl. 271. sz.), hanem inkább a szöveghez szorosan kapcsolódó, magyarzó feladatit kapott, ami pedig már az illusztráció ismérve. Nem lehet az sem véletlen, hogy a most publikált 93 rézmetszetes dísz közül 87 (vagyis 93,5%) csupán egyetlen Wagner-kiadványban lelhető fel. Ilyen hosszú időszak alatt és ilyen jelentős termelést végzett műhely esetében az ember joggal várhatná, hogy a rendelkezésre álló könyvdíszek ismétlődni fognak. Így különösen indokoltnak és kívánatosnak tűnik, hogy a Wagner-produktumokban található illusztrációk is mind közkinccsé váljanak. Ezzel teljessé válnék a kép, hiszen így gyakorlatilag mindenről áttekintést kaphatna az érdeklődő, amely nyomdafestékkal csak nyomot hagyott papíron ebben a műhelyben. Reméljük, hogy e pompás előzmények után erre is sor fog kerülni.

A második kötet végén (553—583.) — az első kötetben található leírás sorszámára történő hivatkozással — pontos mutató áll rendelkezésre arról, hogy melyik könyvdísz, melyik kiadványban található, közzölve ezek időkorét is. Csillaggal történt annak jelölése, ha sérülés, más ok, vagy akár utánvésés miatt változás állott be a könyvdísz küllemében. Kár, hogy a reprodukciók között ezek az új formák nem szerepelnek, hiszen nyilván ezek megállapítása volt a munka nagyobbik fele, a hasznosabbik viszont a reprodukálásuk lett volna. A nagy időbeli szóródásuk miatt néha az embernek az az érzése, hogy az említett, megkülönböztető csillag néha lemaradt (pl. a 792. sz. esetében az 1774. évi 1295. sz. kiadványban inkább feltételezhető az 1779—1794 közötti korból származó csillagos állapot, mint az 1682—1695 közötti időkorából most megadott).

Különösen érdekesnek tűnt, hogy tucatnyi záródísz és fejléc esetében formájában szinte megtevesztésig hasonló, de mégsem azonos metszet található a 18. századi debreceni kiadványokban, mint amelyeket most — a kitűnő kiadvány révén — Ulmból lehetett megismerni (79, 170, 171, 172, 173, 211, 223, 225, 372. sz. stb.). Ezek között több is akad (pl. 171, 173. sz.),

amelynél csillag utal a későbbi változásra. Reprodukció esetében megállapítható lenne, hogy vajon ezek egyike talán mégis eljutott Debrecenbe. E nélkül is arra kell gondolni, hogy Ulm és Debrecen könyvdíszek egy részét azonos forrásból szereztek be. Visszatérve a fentebb említett „Ungarischer oder Dacianischer Simplificismus” (39. sz.) nyomdájának meghatározására, úgy tűnik, hogy az valóban a Wagner-műhely volt, hiszen a három könyvdísz (170., 171. és 173. sz.) még több tucat másik, impresszummal is ellátott ulmi kiadványban lelhető fel.

Öszinte elismerés hangján kell szólni, hogy ilyen alapos kiadvány összeállítására sor került. Büszkeségére válik ez az alkotónak és a kiadónak egyaránt. Pompás képet lehet ennek alapján alkotni Magyarországon a Duna középső része mellől arról a jelentős tevékenységről, amelyet 200—300 évvel ezelőtt ugyanennek a folyónak felső szakasza mentén a Wagner-tipográfia kifejtett.

BORSA GEDEON

Weigel, Hans—Lukan, Walter—Peyfuss, Max D.: Jeder Schuss ein Russ, jeder Stoss ein Franzos. Literarische und graphische Kriegspropaganda in Deutschland und Österreich 1914—1918. Wien Edition Christian Brandstätter, 1983. 136 p.

Egy író és a bécsi egyetem Ost- und Südosteuropa-Institutjának két történése az első világháború német és Habsburg-monarchiabeli háborús propagandájának bemutatására vállalkozott ebben az igen szép nyomású kötetben. Az irodalmi propagandára vonatkozó fejezetnek van már előzménye, szintén Hans Weigel nagyobb, önálló műve — ami korántsem csökkent a verses, prózai vagy röpiratokról származó idézetek és szerzőik neve olvastán érzett szomorú meghökkenésünket. Ebben az elcsüggesztő és elgondolkodtató antológiarészben századunk legnagyobb német anyanyelvű gondolkodóit és íróit találjuk, olyanokat, akiknek későbbi rendíthetetlen humanizmusa, megvesztegethetetlen józansága rögzült tudatunkban.

Forrásanyagát tekintve újszerű a kötet másik tanulmánya és a hozzá tartozó 138 kép: ezek az alkalmazott grafika területét tekintik át, pontosabban a képes levelezőlapokat, ugyancsak a háborús propagandában betöltött szerepüket vizsgálva. E képeslapok nyilvánvalóan szoros kapcsolatban állnak a sajtótörténettel, hiszen a sajtógrafika, sőt a karikatúra eszközeivel élnek a grafikusok, akiknek gyakran személye is azonos mindkét területen. Több levelező-

lap-grafika feltehetőleg a sajtóból származott vagy utóbb ott is megjelent — bár ezt a vonatkozást nem tárják fel a szerzők.

Rendkívül érdekes a levelezőlap-válogatás és a gicstermés ikonográfiai feltérképezése. Hogy a válogatás egyúttal reprezentatív is, arra garancia a háttere: az egyik történész szerző, Walter Lukan saját, nyolcezerdarabból álló gyűjteménye, amely

mintegy egyhatoda a korabeli összes propaganda-levelezőlapnak.

A kötet a nemzeti történelem elfogulatlan vizsgálatának szép példája, s ugyanakkor meggyőző érv arra, hogy nincs olyan — akár a „nosztalgiahullám” által elcsépelet — nyersanyag, mely okosan szemügyre véve, ne lenne jól hasznosítható történeti forrás.

BUZINKAY GÉZA

MŰHELYMUNKÁK

a nyelvészet és társtudományai köréből

A MTA Nyelvtudományi Intézetének időszakos kiadványa
Postacím: 1250 Budapest I. Szentháromság u. 2. Pf.: 19.

A kiadvány olyan 1—2 íves, magyarul vagy valamely világnyelven írott cikkeknek a fóruma, amelyek megkívánják a gyors közlést, mert a szerző még a kutatás során érdemi bírálatot vár nagyobb számú kollégától, vagy mert az elért eredményeknek a szakmai közvéleménnyel való megismertetése sürgető.

A sorozat első kötetének ára 30,— Ft.
Megrendelést és előjegyzést felvesz

az **AKADÉMIAI KIADÓ**
Budapest, V.
Alkotmány u. 21.
1363

Példányonként árusítja a

STÚDIUM
Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V.
Gerlóczy u. 7.
1052

TUDOMÁNYTÁR

Könyvritkaságok új, bővített kiadásban
a Könyvértékesítő Vállalat utánnomás sorozatában

Szerkeszti: GAZDA ISTVÁN

A sorozat eddig megjelent kötetei

Soltész—Szinyei
ÓGÖRÖG—MAGYAR SZÓTÁR 335,— Ft

Bodor—Gazda
MAGYARORSZÁG HONISMERETI
IRODALMA 1527—1944 205,— Ft

MAGYAR CSALÁDTÖRTÉNETI ÉS
CÍMERTANI IRODALOM 1561—1944 180,— Ft

Fináczy Ernő
AZ ÓKORI NEVELÉS TÖRTÉNETE 240,— Ft
A KÖZÉPKORI NEVELÉS TÖRTÉNETE 195,— Ft

Gulyás Pál
A BIBLIOGRÁFIA KÉZIKÖNYVE 290,— Ft

Kiss Áron
MAGYAR GYERMEKJÁTÉK-GYŰJTE-
MÉNY 1891 350,— Ft

Pecz Vilmos
ÓKORI LEXIKON I. kötet 490,— Ft
II. kötet 460,— Ft

Karácsonyi János
MAGYARORSZÁG EGYHÁZTÖRTÉNETE 102,— Ft

Előjegyzhető kötetek

Pecz Vilmos
ÓKORI LEXIKON III—IV. kötet

Szentpéteri Imre
A KRONOLÓGIA KÉZIKÖNYVE

MAGYAR NEVELÉSTÖRTÉNETI
IRODALOM 1800—1944

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1985. III. 18. — Terjedelem: 8,40 (A/5) ív

86.14316 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

TARTALOM

<i>Dán Róbert</i> : Disputatio nummorum — Héber betűs Jézus-érmék a 17. században ...	101
<i>Lakatos Éva</i> : Hírlapmúzeumok, újsággyűjtemények	115

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Kapitányffy István</i> : Pseudo-Dionysios Areopagita latin fordításának töredéke a budapesti Egyetemi Könyvtárban	133
<i>Veszprémy László</i> : Anastasius esztergomi érsek műveltségéről	137
<i>Borsa Gedeon</i> : Egy 1501. évi budai tudósítás kiadásai és azok nyomdászai	141
<i>Fekete Csaba</i> : Tótfalusi ismeretlen kátékiadása	149
<i>Fried István</i> : Egy 1790-ben kiadott röpirat és magyar fordítója	150
<i>Pintér Márta Zsuzsanna</i> : Decsy Sámuel szerkesztői működéséhez (1807—1811)	154

V I T A

<i>Gerics József</i> : A Pseudo-Isidorus-gyűjtemény szövegei és a 11. század első felének magyarországi társadalmi ideológiája (Válasz Kristó Gyulának)	159
<i>Kristó Gyula</i> : Gellért püspök, valamint Péter és Aba Sámuel királyok viszonyának kérdéséhez (Válasz Gerics Józsefnek)	170

S Z E M L E

<i>Haiman György</i> : Nicholas Kis, a Hungarian Punch-Cutter and Printer. Bp. 1983. (<i>Borsa Gedeon</i>)	181
<i>A Sárospataki Református Kollégium története. Tanulmányok. Bp. 1981. (Fehér Katalin)</i>	183
<i>Magyar Herold. Forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv. I. A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181—1981. Bp. 1984. (Veszprémy László)</i>	184
<i>Varjas Béla</i> : Paleográfiai útmutató 15—17. századi magyar nyelvű kéziratok olvasásához. (Segédletek a könyvtárosképzéshez. 1.) (<i>Kállay István</i>)	185
<i>Historians of Early Modern Europe, The Newsletter of the Sixteenth Century</i> ... 1983—1984. (<i>Dán Róbert</i>)	186
<i>Defensio Francisci Davidis</i> ... Introduced by Mihály Balázs, Bp. — Utrecht 1983. (<i>Eva Sainz</i>)	187
<i>P. Hocks—P. Schmidt: Index zu deutschen Zeitschriften der Jahre 1773—1830. Abt. I. (Kókay György)</i>	188
<i>Molnár, Ján</i> : Orientálne tlač z knižnice Safveta bega Bašagiča v Univerzitetnej knižnici v Bratislave. Bratislava, 1980. (<i>Dávid Géza</i>)	189
<i>Polgár, László</i> : Bibliographie sur l'histoire de la compagnie de Jesus. 1901—1980. II. Les Pays. Europe. Roma, 1983. (<i>Kilián István</i>)	189
<i>Schmitt, Elmar</i> : Die Drucke der Wagnerischen Buchdruckerei in Ulm. 1677—1804. I—II. Konstanz, 1984. (<i>Borsa Gedeon</i>)	191
<i>Weigel, H.</i> —Lukan, W.—Peyfuss, M.: Jeder Schuss ein Russ, jeder Stoss ein Franzos. Literarische und graphische Kriegspropaganda in Deutschland und Österreich 1914—1918. Wien, 1983 (<i>Buzinkay Géza</i>)	192

SOMMAIRE

Dán, Róbert : Disputatio nummorum — des médailles de Jésus avec des caractères hébraïques du XVIIe siècle 101
Lakatos, Éva : Musées de journaux, collections de presse 115

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Kapitányffy, István : Un fragment de la traduction latine de Pseudo-Dionysios Areopagita dans la Bibliothèque de l'Université de Budapest 133
Veszprémy, László : Sur la formation intellectuelle d'Anastasius, évêque d'Esztergom 137
Borsa, Gedeon : Les éditions d'un rapport de Buda de l'année 1501 et leurs imprimeurs 141
Fekete, Csaba : Une édition de catéchisme inconnue de Tótfalusi 149
Fried, István : Un pamphlet publié en 1790 et son traducteur hongrois 150
Pintér, Márta Zsuzsanna : A l'activité de rédacteur de Sámuel Decsy (1807—1811) .. 154

DISCUSSION

Gerics, József : Les textes de la collection Pseudo-Isidorus et l'idéologie sociale hongroise de la première moitié du XIe siècle. (Réponse à Gyula Kristó) 159
Kristó, Gyula : A la question du rapport de l'évêque Gellért avec les rois Pierre et Aba Sámuel. (Réponse à József Gerics) 170

REVUE

Haiman, György: Nicholas Kis, a Hungarian Punch-Cutter and Printer. Bp. 1983. (*Borsa, Gedeon*) 181
 Le Collège Réformé de Sárospatak. Études. Bp. 1981. (*Fehér, Katalin*) 183
 Magyar Herold. (Héraut Hongrois.) Un almanach de sources, d'histoire de famille et d'héraldique. Vol. I. L'évolution de l'usage de l'écriture en Hongrie de 1181 à 1981. — Bp. 1984. (*Veszprémy, László*) 184
 Varjas, Béla: Un guide paléographique à la lecture des manuscrits de langue hongroise du XVIIe siècle. (Manuels supplémentaire pour l'instruction des bibliothécaires. Vol. 1.) (*Kállay, István*) 185
 P. Hocks—P. Schmidt: Index zu deutschen Zeitschriften der Jahre 1773—1830. Abt. I. (*Kókay, György*) 186
 Historians of Early Modern Europe, The Newsletter of the Sixteenth Century 1983—1984. (*Dán Róbert*) 187
 Defensio Francisci Davidis... Introduced by Mihály Balázs, Bp—Utrecht 1983. (*Eva Sainz*) 188
 Molnár, Ján: Orientálne tlače z knižnice Safveta bega Bašagiča v Univerzitetnej knižnici v Bratislave. Bratislava, 1980. (*Dávid, Géza*) 189
 Polgár, László: Bibliographie sur l'histoire de la compagnie de Jésus. 1901—1980. II. Les Pays. Europe. — Roma, 1983. (*Kiltán, István*) 189
 Schmitt, Elmar: Die Drucke der Wagnerischen Buchdruckerei in Ulm. 1677—1804. I—II. Konstanz, 1984. (*Borsa, Gedeon*) 191
 Weigel, H.—Lukan, W.—Peyfuss, M.: Jeder Schuss ein Russ, jeder Stoss ein Franzos. Literarische und graphische Kriegspropaganda in Deutschland und Österreich 1914—1918. Wien, 1983. (*Buzinkay, Géza*) 192